

DIDACTIC BASIS OF DEVELOPING CRITICAL THINKING COMPETENCE IN STUDENTS THROUGH SUMMATIVE ASSESSMENT**Tursunaliyev Shahzod Sherali ugli**

Termez State Pedagogical Institute Independent Researcher

Annotation

The article discusses the role of summative assessment in developing critical thinking competence in students from a didactic perspective. Critical thinking competence is interpreted in the context of intellectual actions such as analysis, reasoning, comparison, evaluation, drawing conclusions and decision-making. It is based on the fact that summative assessment is not only a process of assigning final scores, but also a pedagogical mechanism that determines the quality, content and level of practical application of the learning outcome. The article shows the possibilities of identifying and developing higher-level thinking through criterion-based assessment, open-ended tasks, problem situations, project-based and argumentation-based tasks. It also systematizes the didactic principles that must be followed when designing summative assessment tasks, interpreting results and directing them to corrective work. The results of the study serve to improve the assessment practice in general secondary education institutions based on a competency-based approach.

Keywords

summative assessment, critical thinking, competency, didactic framework, criterion-referenced assessment, open-ended task, rubric, higher-order thinking, learning outcome, reflection, assessment tools, school education

SUMMATIV BAHOLASH VOSITASIDA O'QUVCHILARDA KRITIK FIKRLASH KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING DIDAKTIK ASOSLARI**Annotatsiya**

Maqolada summativ baholashning o'quvchilarda kritik fikrlash kompetensiyasini rivojlantirishdagi o'rni didaktik nuqtai nazardan yoritiladi. Kritik fikrlash kompetensiyasi tahlil qilish, dalillash, taqqoslash, baholash, xulosa chiqarish va qaror qabul qilish kabi intellektual amallar birligida talqin qilinadi. Summativ baholash faqat yakuniy ball qo'yish jarayoni emas, balki o'quv natijasining sifati, mazmuni va amaliy qo'llanilish darajasini aniqlovchi pedagogik mexanizm ekani asoslanadi. Maqolada mezonli baholash, ochiq javobli topshiriqlar, muammoli vaziyatlar, loyiha va argumentatsiyaga asoslangan vazifalar orqali yuqori darajali fikrlashni aniqlash hamda rivojlantirish imkoniyatlari ko'rsatiladi. Shuningdek, summativ baholash topshiriqlarini loyihalash, natijalarni talqin qilish va korreksion ishlarga yo'naltirishda amal qilinishi zarur bo'lgan didaktik tamoyillar tizimlashtiriladi. Tadqiqot natijalari umumiy o'rta ta'lim muassasalarida baholash amaliyotini kompetensiyaviy yondashuv asosida takomillashtirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar

summativ baholash, kritik fikrlash, kompetensiya, didaktik asos, mezonli baholash, ochiq javobli topshiriq, rubrika, yuqori darajali fikrlash, o'quv natijasi, refleksiya, baholash vositalari, maktab ta'limi

Kirish

Bugungi maktab ta'limida o'quvchining faqat tayyor bilimni eslab qolishi yetarli deb qaralmaydi. Ta'lim natijasining sifati endi ma'lumotni qayta aytish bilan emas, balki uning mazmunini tahlil qilish, dalil va qarashlarni solishtirish, xatoni ko'ra olish, qaror variantlarini baholash va asosli xulosa chiqarish qobiliyati bilan belgilanmoqda. Aynan shuning uchun kritik

fikrlash kompetensiyasi umumiy o'rta ta'limning tayanch natijalaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Mazkur kompetensiya o'quvchining bilish faolligini, mustaqil pozitsiyasini va intellektual mas'uliyatini kuchaytiradi. Yuqori darajali fikrlashni baholashga oid tadqiqotlarda o'quvchi fikrining chuqurligi, mantiqiyliigi va ishonchliligi ochiq, dalillangan hamda mazmuniy jihatdan murakkab topshiriqlar orqali ko'proq namoyon bo'lishi ta'kidlanadi [1; 3].

Summativ baholash an'anaviy amaliyotda ko'pincha bo'lim, chorak yoki kurs yakunida natijani qayd etish vositasi sifatida tushunilgan. Biroq zamonaviy baholash nazariyasida summativ baholash natijani faqat ro'yxatga oluvchi texnik amaliyot emas, balki ta'lim maqsadi, o'quv mazmuni, topshiriq konstruktsiyasi va baholash mezonlarini birlashtiruvchi murakkab didaktik tizim sifatida talqin qilinadi [2]. Demak, summativ baholash to'g'ri loyihalansa, u o'quvchining nechta fakti yod olganini emas, balki o'z bilimini yangi vaziyatga ko'chira olishi, dalilni ajrata olishi, qarama-qarshi fikrlarni tahlil qilishi va amaliy qaror chiqara olishini namoyon etadi. Shunday vaziyatda summativ baholash rivojlantiruvchi salohiyatga ega bo'ladi.

Maqolaning maqsadi summativ baholash vositasida o'quvchilarda kritik fikrlash kompetensiyasini rivojlantirishning didaktik asoslarini ochib berishdan iborat. Vazifa sifatida kritik fikrlash kompetensiyasining tuzilmasini baholash jarayoni bilan bog'lash, summativ topshiriqlarni loyihalashda zarur bo'lgan tamoyillarni belgilash, maktab amaliyotida qo'llanishi mumkin bo'lgan vositalar va mezonlarni tizimlashtirish ko'zda tutiladi. Tadqiqotning amaliy ahamiyati shundan iboratki, undagi xulosalar o'qituvchining yakuniy baholash materiallarini tuzish, rubrikalar ishlab chiqish va baholash natijasidan keyingi pedagogik qarorlarni belgilashiga metodik asos bo'lib xizmat qiladi.

Asosiy qism

Kritik fikrlash kompetensiyasining mazmuni ko'p qatlamli tuzilishga ega. Unda axborotni tanlash, farqlash va tahlil qilish, dalillarni tekshirish, sabab-oqibatni ko'rish, pozitsiyalarni qiyoslash, muqobil yechimlarni ko'rib chiqish, shaxsiy xulosani asoslash va o'z fikriga reflektiv munosabat bildirish kabi amallar o'zaro bog'langan holda namoyon bo'ladi [4]. Shuning uchun kritik fikrlashni rivojlantiruvchi summativ baholash topshirig'i ham aynan ana shu amallarni ishga tushirishi kerak. Bir variantli, faqat bitta to'g'ri javobni topishga qaratilgan savol ayrim hollarda bilish darajasini aniqlashi mumkin, ammo u har doim ham o'quvchining nega shunday tanlov qilganini, qanday dalilga tayanganini va boshqa variantlarni qay darajada tahlil qilganini ochib bermaydi. Ochiq javobli savollar, dalillashga asoslangan yozma javoblar, manbalar bilan ishlash, vaziyatli masalalar, kichik loyihalar va taqdimotlar esa o'quvchining fikrlash jarayonini ko'rinadigan qiladi [1; 6].

Summativ baholashning kritik fikrlashni rivojlantirishdagi didaktik imkoniyati, avvalo, maqsad va natija o'rtasidagi uyg'unlikka tayanadi. Agar dars jarayonida tahlil, izohlash, mantiqiy asoslash va baholash faoliyatlari yetakchi o'rin egallagan bo'lsa, yakuniy baholash ham aynan shu faoliyatlarni aks ettirishi zarur. Aks holda ta'lim jarayoni bir yo'nalishda, baholash esa boshqa yo'nalishda ketadi va o'quvchida ichki motivatsiya ham, intellektual izchillik ham pasayadi. Mezonsizlik, mavhum topshiriq va faqat ballga yo'naltirilgan tekshiruv kritik fikrlashni emas, tezkor taxmin qilish yoki reproduktiv javobni rag'batlantiradi. Shafiyeva standartlashgan baholashning haddan tashqari ustuvorligi o'qituvchi va o'quvchini testga moslashishga majbur etib, erkin fikrlash maydonini toraytirishini ko'rsatadi [5]. Shu sababli summativ baholashda standartlashuv bilan pedagogik moslashuv o'rtasidagi muvozanat saqlanishi kerak.

Didaktik asoslarning birinchi qatlami mazmuniy moslik bilan bog'liq. Summativ topshiriq o'quv dasturidagi kompetensiyaviy natijalarga, predmet mazmuniga va o'quvchi yosh xususiyatiga mos bo'lishi kerak. Ikkinchi qatlam mezonli shaffoflikdan iborat bo'lib, bunda baholash mezonlari o'quvchiga oldindan tushunarli bo'ladi. Uchinchi qatlam topshiriqning

kognitiv murakkabligidir. Bunda savol yoki vazifa faqat eslab aytishni emas, solishtirishni, izohlashni, dalil keltirishni, xulosa chiqarishni talab qiladi. To'rtinchi qatlam natijani talqin qilishning adolatligidir. O'quvchi javobidagi kuchli va zaif tomonlar bir xil mezon asosida ko'rilganda baholash ishonchli bo'ladi [2; 4]. Beshinchi qatlam esa korreksion yo'naltirilganlik bo'lib, summativ natija keyingi darslarni rejalashtirish, differensial yordam berish va individual o'sish strategiyasini ishlab chiqish uchun xizmat qilishi zarur. Shu nuqtada summativ baholash yakun emas, yangi pedagogik bosqichni boshlovchi diagnostik nuqtaga aylanadi.

Quyidagi jadval summativ baholash vositasida kritik fikrlash kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiluvchi asosiy didaktik tayanchlarni ko'rsatadi.

Didaktik asos	Mazmuni	Summativ topshiriq namunasi	Kutiladigan natija
Maqsadga moslik	Baholash vazifasi o'quv dasturidagi kompetensiyaviy natijani to'g'ridan to'g'ri aks ettiradi.	Ikki matnni qiyoslab, qaysi biri ishonchliroq ekanini izohlash.	Tahlil va baholash amali faollashadi.
Mezonli shaffoflik	Baholash mezonlari oldindan ochiq beriladi va javob sifati aniq ko'rsatkichlar asosida tekshiriladi.	Rubrika asosida yozma javob yoki mini esse.	O'quvchi fikrini tartibli va asosli ifodalaydi.
Kognitiv murakkablik	Savol eslab aytishni emas, sababni ochish, dalil keltirish va xulosa chiqarishni talab qiladi.	Muammoli vaziyat bo'yicha qaror variantini tanlash va asoslash.	Qaror qabul qilish va argumentatsiya rivojlanadi.
Autentiklik	Vazifa real hayotiy yoki fanlararo kontekst bilan bog'lanadi.	Jadval, diagramma yoki statistik ma'lumot asosida xulosa yozish.	Bilimni yangi vaziyatga ko'chirish ko'nikmasi shakllanadi.
Refleksivlik	Natijadan keyin o'quvchi o'z fikrlash yo'lini qisqacha tahlil qiladi.	Javobdan so'ng "nima uchun shunday xulosa chiqardim" izohi.	Metakognitiv nazorat kuchayadi.
Korreksion yo'naltirilganlik	Yakuniy natija keyingi o'qitish qarorlariga xizmat qiladi.	Natija tahlili asosida differensial topshiriqlar berish.	Baholash natijasi rivojlantiruvchi reja bilan bog'lanadi.

Jadval 1. Summativ baholash orqali kritik fikrlash kompetensiyasini rivojlantirishning asosiy didaktik tayanchlari

Jadvaldan ko'rinadiki, har bir didaktik asos muayyan turdagi topshiriq va aniq o'quv natijasi bilan bog'langandagina summativ baholash real rivojlantiruvchi kuchga ega bo'ladi. Masalan, ochiq javobli savolning o'zi yetarli emas. Unga baholash rubrikasi, dalil sifati mezoni, fikr mantiqini baholash ko'rsatkichi va javob strukturasi doir kutilyotgan talablari birlashtirilsa, topshiriq o'quvchini tartibli fikrlashga undaydi. Sarwanto va hamkorlari ochiq topshiriqlar kritik fikrlashni o'lchashda valid va amaliy vosita bo'lishi mumkinligini ko'rsatganlar [6]. Maktab amaliyotida bunday topshiriqlar matn asosida muammoni aniqlash, ikki manbani qiyoslash, jadval yoki diagramma asosida xulosa chiqarish, tarixiy yoki ijtimoiy vaziyatga baho berish, tajriba natijasini izohlash kabi shakllarda berilishi mumkin.

Summativ baholashning samaradorligi ko'p jihatdan topshiriq dizayniga bog'liq. Dizaynning birinchi talabi autentiklikdir. Topshiriq hayotiy yoki fanlararo vaziyat bilan bog'langanida o'quvchi bilimni ko'chirishga majbur bo'ladi. Ikkinchi talabi ko'p manbalilikdir.

Birgina darslik matniga tayanish o'rniga jadval, diagramma, qisqa maqola, tajriba tavsifi yoki statistik ma'lumot bilan ishlash topshirig'i o'quvchining axborotni saralash va ishonchligini tekshirish qobiliyatini kuchaytiradi. Uchinchi talabi argumentativlikdir. Ya'ni o'quvchi tanlagan javobini izohlashi, xulosani dalil bilan mustahkamlashi shart bo'ladi. To'rtinchi talabi refleksivlikdir. Yakuniy ishning bir qismini o'quvchining o'z qarorini izohlashi yoki qo'llagan strategiyasini qisqa tahlil qilishi tashkil etsa, baholash nafaqat mahsulotni, balki fikrlash usulini ham ko'rsatadi [1; 3].

Maktab amaliyotida summativ baholash orqali kritik fikrlashni rivojlantirish uchun o'qituvchi uchta metodik masalani hal etishi lozim. Birinchisi, o'quv maqsadini fikrlash amali darajasida ifodalashdir. Masalan, "mavzuni biladi" degan umumiy maqsad o'rniga "dalillarni tahlil qiladi", "pozitsiyalarni qiyoslaydi", "qarorni asoslaydi" singari ifodalar ishlatilganda baholash vazifasi ham aniqroq tuziladi. Ikkinchisi, rubrikalarni ishlab chiqishdir. Rubrika javobdagi mantiq, dalil sifati, mazmun to'liqligi, mustaqillik va nutq aniqligini bosqichma-bosqich belgilaydi. Uchinchi masala, natijalarni pedagogik tahlil qilishdir. Tamme maktab o'quvchilarida kritik fikrlash shakllanganlik darajasini bosqichma-bosqich monitoring qilish zarurligini ta'kidlaydi [7]. Demak, summativ baholash natijasi faqat jurnalga qo'yiladigan raqam emas, balki sinfdagi umumiy tendensiyalarni, o'quvchining intellektual o'sish trayektoriyasini va keyingi metodik ehtiyojlarni ko'rsatuvchi ma'lumot manbaidir.

Yana bir muhim jihat shundaki, summativ baholash kritik fikrlashni rivojlantirishi uchun u formatif jarayonlardan uzilib qolmasligi kerak. Dars davomida qo'llangan muammoli savollar, kichik munozaralar, konseptual xaritalar, o'zaro baholash va o'zini baholash elementlari yakuniy vazifada mantiqiy davom topgandagina o'quvchi o'z fikrlash usulini barqarorlashtira oladi. Formatif va summativ baholashning bunday uzviyligi didaktik yaxlitlikni ta'minlaydi. Yakuniy topshiriq dars jarayonida mashq qilingan intellektual amallarni talab qilsa, o'quvchi baholashni tashqi bosim emas, o'z mehnatini namoyon etish maydoni sifatida qabul qiladi. Shunda summativ baholashning tarbiyaviy va rivojlantiruvchi ta'siri kuchayadi, kritik fikrlash esa alohida epizod emas, kundalik o'quv faoliyatining odatiy mexanizmiga aylanadi.

Xulosa

Summativ baholash vositasida o'quvchilarda kritik fikrlash kompetensiyasini rivojlantirishning didaktik asoslari baholashni mazmun, maqsad, topshiriq, mezon va natija talqini birligida ko'rishni talab qiladi. Kritik fikrlashni rivojlantiruvchi summativ baholash reproduktiv savollar bilan cheklanmaydi, balki tahlil, qiyoslash, dalillash, baholash va refleksiyani talab qiladigan vazifalarga tayanadi. Mezonlarning shaffofligi, topshiriqlarning autentikligi, baholash vositalarining ko'p shaklliligi, rubrika asosida tekshirish va natijani korreksion maqsadda talqin qilish ushbu jarayonning asosiy didaktik tayanchlari hisoblanadi. Bunday yondashuvda summativ baholash faqat natijani qayd etuvchi nazorat shakli bo'lib qolmaydi, balki o'quvchining mustaqil fikri, intellektual mas'uliyati va dalillangan pozitsiyasini rivojlantiruvchi pedagogik mexanizmga aylanadi.

Umumiy o'rta ta'lim amaliyotida summativ baholash materiallarini qayta ko'rib chiqish, ochiq javobli va muammoli topshiriqlar ulushini oshirish, predmet kesimida rubrikalar bankini yaratish, natijalarni sinf va individual darajada tahlil qilish, o'qituvchilarning baholash kompetentligini kuchaytirish dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda. Aynan ana shu yo'nalishdagi metodik ishlar o'quvchida bilimni eslab qolishdan bilimni asoslab qo'llashga, tayyor javobni qabul qilishdan mustaqil xulosa chiqarishga o'tishni ta'minlaydi. Demak, summativ baholashning didaktik imkoniyatlaridan oqilona foydalanish maktab ta'limida kritik fikrlovchi, mas'uliyatli va intellektual jihatdan faol shaxsni shakllantirishning muhim shartlaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Brookhart S. M. How to Assess Higher-Order Thinking Skills in Your Classroom. Alexandria, VA: ASCD, 2010. 159 p.
2. Nitko A. J., Brookhart S. M. Educational Assessment of Students. 8th ed. Boston: Pearson, 2020. 560 p.
3. Stobaugh R. Assessing Critical Thinking in Middle and High Schools: Meeting the Common Core. New York: Routledge, 2013. 160 p.
4. Liu O. L., Frankel L., Roohr K. C. Assessing Critical Thinking in Higher Education: Current State and Directions for Next-Generation Assessment // ETS Research Report Series. 2014. No. 1. P. 1–23.
5. Shafiyeva U. Assessing Students' Minds: Developing Critical Thinking or Fitting into Procrustean Bed // European Journal of Education. 2021. Vol. 4, No. 2. P. 79–92.
6. Sarwanto, Fajari L. E. W., Chumdari. Open-Ended Questions to Assess Critical-Thinking Skills in Indonesian Elementary School // International Journal of Instruction. 2021. Vol. 14, No. 1. P. 615–630.
7. Тамме Е. В. Формирование критического мышления у обучающихся основной общеобразовательной школы на основе интеграции урочной и внеурочной деятельности на примере творческой лаборатории ФАБЛАБ: дис. ... канд. наук. Краснодар: ФГБОУ ВО «Кубанский государственный университет», 2024. 212 с.